

U POVODU

GOVORI U DOLINI RIJEKE FOJNICE

Uz monografiju *Govor u dolini rijeke Fojnice*, Hrvatski dijalektološki zbornik, 13, 2009.

Monografija Dalibora Brozovića *Govor u dolini rijeke Fojnice* svakako je jedna od najvažnijih monografija dosad u hrvatskoj dijalektologiji, mnogo je kao rukopis citirana u znanstvenoj literaturi, pa je sigurno korisno da je u cjelini objavljena nemalo godina (potkraj 2009.) nakon njezina nastanka. Riječ je o važnu radu jer su u njemu s uspjehom riješena neka najvažnija pitanja hrvatske genetske lingvistike. U taj je posao uloženo mnogo truda i ljubavi, a odgovarajuće ga je zvati pionirskim. Tu je obrađen teren znatna prostiranja, i to sigurno s oslonom na svu u doba pisanja poznatu literaturu, s mnoštvom novih osvjetljenja, s građom koja nije donesena obilno, ali je dragocjena.

Riječ je o disertaciji neprežaljenoga Dalibora Brozovića (28. VII. 1927. – 19. VI. 2009.) napisanoj 1956., obranjenj 13. ožujka 1957. na Filozofskome fakultetu u Zagrebu. Navodim točan datum obrane, dobro poznat otprije (npr. *Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu*, Zagreb, 1998., str. 337), jer je u autorovoj napomeni na početku teksta rečeno kako je disertacija obranjena 1956., a do toga je došlo prije samoga kraja njegova života kada je, slomljena zdravlja i slaba vida, bez dovoljno pomoći, pisao tu napomenu i uopće pripremao rukopis za tiskanje. Nakon Drugoga svjetskog rata već su u Zagrebu bile obranjene dijalektološke disertacije Ante Sekulića (1947.) i Ivana Brabeca (1955.), a slijedile su disertacije Božidara Finke (1960.), Milana Moguša (1962.), Antuna Šojata (1965.), Stjepka Težaka (1965.), Zvonimira Junkovića (1967.) i drugih mladih, dok je u Zadru doktorirao Mate Šimundić (1965.). U njihovim

je monografijama skupljeno mnoštvo podataka što su upotpunjavali znanja o hrvatskim dijalektima, ujedno je obradba jezičnih činjenica u većini njih bitno osuvremenjena. Prije Sekulićeve disertacije bilježimo u Zagrebu dijalektološke disertativne prinose Mateja Milasa, Grgura Tomljenovića, Stjepana Ivšića, Milana Strašeka, Milka Popovića, Vladimira Dobrića, Josipa Hamma i Bratoljuba Klaića. U posljednjim desetljećima hrvatske dijalektološke disertacije brane se nerijetko i izvan Zagreba, a bilo ih je u bližoj i daljoj prošlosti i izvan Hrvatske. U nizu tih dijalektoloških prinosa svakako Brozovićevoj disertaciji pripada izvanredno mjesto. Objavljujući ga nakon pedesetak godina, autor je tekst uglavnom ostavio nepromijenjenim, nije promijenio ni pravopis ni terminologiju, jedino je u detaljima promijenio grafiju, i to posve prikladno.

Profesor Brozović nije o istočnobosanskome dijalektu pisao samo u disertaciji, pa ću ovdje upozoriti na neke njegove prinose o problematiki. U *Ljetopisu JAZU*, 62, za 1955. čitamo njegov „Izveštaj o istraživanju govora u dolini rijeke Fojnice“, str. 375-380 + karta; tu se izvješćuje o radu pedesetak ljetnih dana 1955. godine u dolinama rijeka Fojnice i Bosne. Nalazimo u tom prinosu vrlo kvalitetnu kartu; bilo bi korisno da je priključena disertaciji sada kada je ona objelodanjena. U sada objavljenoj studiji nalazimo kartu, kao i u rukopisu disertacije, ali je ona slabija od one pripremljene uz prvi Profesorov prinos o istočnobosanskome dijalektu. Uočene su glavne osobine običenoga terena pa je zaključeno sljedeće: „Ukoliko se pokaže Brapčev tuzlanski govor u osnovi isti s visočkim, onda će se moći govoriti o posebnom štokavskom ijekavsko-šćakavskom govoru između Bosne i Drine, s dodanim slivom rijeke Fojnice.“ Ivan Brabec napisao je disertaciju *Govor Tuzle i okolice*, u njoj obradio također ijekavske šćakavske govore. Nažalost, i ta je disertacija ostala neobjavljena, a sam je Brabec tiskao više kraćih prinosa o bosanskim govorima, uz to i jedan opsežniji u časopisu *Pitanja književnosti i jezika*, Sarajevo, 1957.-1958. U prinosu Brozović ističe tvrdo uvjerenje da su stanovnici istraženoga predjela oduvijek bili ijekavci i šćakavci.

U sljedećoj knjizi Akademijina *Ljetopisa*, 63., čitamo „Izveštaj o dijalektološkim istraživanjima u dolini rijeke Fojnice“ (str. 431-438), gdje je opisan rad na tome terenu ljeti 1956., dakle nakon obranjene disertacije.

U zaključku govori se o ijekavsko-šćakavskome narječju koje bi obuhvaćalo srednjobosanske govore i starinačke idiome u međurječju Bosne i Drine. Autor donosi niz značajkâ te ističe da bi se taj govorni kompleks imao zvati istočnobosansko ijekavsko-šćakavsko narječje. Naravno, to je tako u doba dok naša dijalektološka terminologija još nije bila srednja, a upravo je tom sređivanju Brozović dao vrlo mnogo.

U listopadu 1957. bio je Brozović u okolini Livna (tu je registrirao i postojanje izrazito manjinskih pravoslavnih ikavaca) i ponovno u dolini rijeke Fojnice pa je o svome radu izvijestio u Akademijinu *Ljetopisu*, knj. 64. za 1957., str. 347-351. Ustanovio je da ima sakupljen i sređen sav materijal za monografiju o govoru u dolini rijeke Fojnice i da će ga uskoro moći predati Akademiji. Kako vidimo, nije se tako dogodilo, a ima u disertaciji i drugih najava (str. 149, 163) koje se nisu ostvarile; uvijek su na putu stajale brojne i teške obveze. Misli autor da će se potpuna slika ijekavskošćakavskoga dijalekta moći dati istom kada se obrade govori u međurječju Bosne i Drine. Tu je dakle Brozoviću već jasno da se mora govoriti o posebnome štokavskom dijalektu o kojemu se dotada nije pisalo kao o posebnome dijalektu, iako je Pavle Ivić imao takve slutnje.

U srednju Bosnu vratio se Dalibor Brozović ponovno u kolovozu i rujnu 1958. i o svome istraživanju izvijestio u *Ljetopisu*, knj. 65. za 1958., str. 334-350. U opsežnu izvješću, uz drugo, napominje da je u Vijaki fakultativno čuo akut koji je fonetski isti kao u Posavini. Ubrzo nakon toga u tome selu arhaičnoga govora akut više nije bilježen, kako nas to uvjeravaju *Fonološki opisi srpskohrvatskih/hrvatskosrpskih, slovenačkih i makedonskih govora obuhvaćenih Opšteslovenskim dijalektološkim atlasom*, Sarajevo, 1981., str. 423-430; riječ je o prinosu Slobodana Remetića. U tome posljednjem izvještaju o radu u Bosni Brozović već posve sigurno piše o samostalnome štokavskom dijalektu kojemu su Sava, Bosna i Drina samo *grosso modo* sjeverna, zapadna i istočna granica, pri čemu „Drine on u svom čistom obliku i ne dosiže, preko Bosne i prelazi“. Danas znamo da se tim dijalektom govori i u dolinama Fojnice i Usore, u okolini Virovitice te južno od Pečuha u Mađarskoj; nije posve jasno kakva je sada situacija u Hrvatskoj Kostajnici, a govor istočnobosanskoga tipa ondje je davno fiksirao Milan Rešetar (*Der štokavische Dialekt*, Wien, 1907.). Misli Brozović

da bi taj dijalekt trebalo zvati istočnobosanskim ili ijekavsko-šćakavskim dijalektom, a on je „nužna karika između slavonskog dijalekta i dubrovačkog poddijalekta“. Taj dijalekt „izumire u korist književnog jezika bosanskog razgovornog tipa“. Iznosi i zapažanja o sarajevskome govoru kritički se odnoseći prema radu Đure Šurmina o tom idiomu iz 1895. godine. Možemo zaključiti da je Brozović na fojničko područje stigao u posljednji čas pa je neke osobine čuo samo među starim ljudima.

Mnoge spoznaje bitne za srednjojužnoslavensku dijalektologiju iznio je Dalibor Brozović u radu „O jednom problemu naše historijske dijalektologije – stara ikavsko-ijekavska granica“, *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, IV-V, 1961.-1962., str. 51-57, međutim, znatno je važnija monografija „O problemu ijekavskošćakavskog (istočnobosanskog) dijalekta“ napisana ljeti 1960., primljena za tisak u Akademiji 1963., objavljena u drugoj knjizi *Hrvatskoga dijalektološkog zbornika* 1966., str. 119-208. Tu je istočnobosanski dijalekt uspoređen s jugoistočnim i sjeverozapadnim govorima istočnohercegovačkoga dijalekta, opisana su proučavanja toga dijalekta, iznesene su njegove osobine, poglavito, naravno, ijekavizam, šćakavizam i akcentuacija, definirano je prostiranje, pri čemu se s određenim rezervama sada spominje i dolina Usore kao dio toga dijalekta, opisano je vrlo složeno stanje njegova stanovništva, povijest terena, kategorije pučanstva, unutarinja razvedenost dijalekta s obzirom na regionalne, vjerske i genetičke razlike, geneza dijalekta, dana je osobito važna definicija stare zapadne štokavštine, objašnjene su stare genetičke veze toga dijalekta, današnja struktura i mjesto među srednjojužnoslavenskim dijalektima. S obzirom na činjenicu da je u najnovije doba predložen termin srednjobosanski dijalekt (Miloš Okuka, *Srpski dijalekti*, Zagreb, 2008., str. 296) za tu dijalekatnu jedinicu, zanimljivo je vidjeti kako Brozović tumači svoj termin: „Iješč. dijalekt pokriva najveći dio istočne Bosne i najveći dio njegova terena nalazi se u istočnoj Bosni“ (str. 208). Dodajem da je posve nesumnjivo da dolina Usore ulazi u istočnobosanski dijalekt.

Tijekom sedamdesetih i osamdesetih godina prošloga stoljeća marljivo je Dalibor Brozović surađivao u bosanskohercegovačkim dijalektološkim pothvatima, bio je jedan od članova uredništva *Bosanskohercegovačkoga dijalektološkog zbornika*, sudjelovao je u sastavljanju upitnika

za istraživanje bosanskohercegovačkih govora, opisivao osobito prozodiju bosanskih govora. U radu „Prozodijske značajke sjeverne Bosne“ (*Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik*, V, 1985., str. 178) uočio je da su istočnobosanske akcenatske osobine u novije doba bilježene osjetno rjeđe no što bi se očekivalo, dakle one su u znatnoj mjeri izgubljene. Uz to je uočio rijetko postojanje istočnobosanskih naglasnih značajkâ znatno zapadnije od područja gdje bi se one prema literaturi mogle očekivati. Godine 2000. tiskana su u *Biltenu Udruge Đaka Franjevačke klasične gimnazije – Visoko* dva kraća Brozovićeva fragmenta o istočnobosanskim govorima, a to će svakako biti povezano s jednogodišnjim življenjem i školovanjem u Visokome u mladim danima. No, vratimo se monografiji u povodu koje i pišemo ove retke.

Ponajprije, ostali su u njoj nepotrební propusti, npr. naslov Ružičićeva važnog rada „Jedan nezapažen bosanski govor“, kako čitamo u popisu literature na 27. str., u popisu šifri za literaturu i ostalih kratica (29. str.) navodi se kao „Nepoznat bosanski govor“, kako je pisalo i u rukopisu disertacije. Bilo je problema i s prijepisom rukopisa i s korekturama. Npr. na 55. str. jedna rečenica o glasu *ǎ* glasi ovako: „Kako nikad nije naglašen, izgovara se jasno“ (str. 55). Iz konteksta je jasno da tu nešto nije u redu; doista, u rukopisu (str. 38) čitamo kako se taj vokal *n* e izgovara jasno, što se i ponavlja na 56. str. tiskane monografije. Npr. na 94. str. navodi se da je *glavtak*, *glǎdak* analogija prema kosim padežima, a trebalo bi biti kao u rukopisu, naime *glavtak*, *glǎtak*. No, pažljivi će čitatelj to ionako lako zapaziti i popraviti.

Cijela monografija Dalibora Brozovića pokazuje kako taj rođeni Sarajlija dobro poznaje Bosnu, kako voli tu zemlju i njezine ljude. Na kraju života postao je inozemnim članom Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine izvan radnoga sastava, a već prije redovitim članom HAZU, dopisnim članom Makedonske akademije i članom Academia Europaea. Naglašavajući da o dolini Fojnice postoji mnogo povijesnih podataka, kaže i ovo: „tu je bilo središte bosanske države“ (str. 153). Zanimljivo je sljedeće svjedočenje: „Varešaci su se već pomirili s time da im se sva Bosna ruga“ (str. 74), tj. ruga se njihovu govoru, a toga, naravno, ima i na mnogim drugim dijalekatnim terenima. Upozorava da je zenički katolički

idiom govora njegova djetinjstva pa ga poznaje vrlo dobro (str. 164). Dobro razlikuje organske i neorganske idiome, primjerice: „U Bosni nisam nikad od puka čuo LEPTIR“ (str. 79); svagdje je bilježeno *lepir*. Vrlo ispravno D. Brozović punu pozornost poklanja značajkama govora u pripadnika raznih vjera. Primjerice, raspravljajući o fonemu *h*, kaže ovako: „Glas se čuje u svim položajima, imaju ga sve tri vjere, samo u nejednakoj mjeri“ (str. 92). Zanimljivo je Profesorovo raspravljanje o govornim razlikama među različitim mjestima i vjerama: „Ustvari je čudno da govor nije više izjednačen, s obzirom da gotovo u svakom selu žive po dvije vjere /.../ i da ti ljudi počev od dječjih igara žive kako tako ipak zajedno“ (str. 113). Tih su razlika govornici u raznim mjestima bili izrazito svjesni pa Brozović kaže: „Uza sve to bio sam ipak vrlo često zaista iznenađen oštrinom zapažanja u ovih ljudi“. Zapaža Profesor da se u Kreševu i još ponegdje dvosložno prezime na *-ić* može promijeniti na *-o* ako ima uzlazni akcent, a zapravo prezime i ne mora biti dvosložno: „mene na pr. zvalu *Brózo*“ (str. 151). Uočio je autor kako Bosna brzo mijenja svoje lice, pa je onda i rad bio težak, a osobito je trebalo, razumije se, raditi sa starim ljudima, kako smo već istakli. Kaže Brozović ovako: „Valjalo je hvatati starce, za mene je bila svaka smrt udarac“ (str. 166). Pisao je Brozović disertaciju kao mlad čovjek, ali je njegovo poznavanje srednjojužnoslavenskoga terena veliko. Spominje vlastite podatke iz Vojvodine, Srbije i Crne Gore, zatim okolicu Krapine, Vranje, okolicu Nove Gradiške i Foču, Ivanjsku kod Banja Luke, Imotski itd. Zavidno je i njegovo komparatističko lingvističko znanje pa spominje npr. pojedine rumunjske, bugarske i ukrajinske značajke.

Kako je dobro poznato, istočnobosanski je dijalekt ijekavski, šćakavski, uglavnom s nenovoštokavskom akcentuacijom. Mnogo je truda Profesor uložio da bi obradio jat u dolini Fojnice, a i inače je glavnu pozornost s mnogo razloga posvećivao fonološkim podacima. K tomu je s puno uspjeha dokazao da je područje istočnobosanskoga dijalekta od starine ijekavsko, ne ikavsko kako su mnogi mislili. Šćakavizam toga terena stara je zapadnoštokavska osobina. Kako se zna, glavnina stare zapadne štokavštine (terena između čakavskoga i kajkavskoga na zapadu te istočnoštokavskoga na istoku) bila je šćakavska, a takvi su i danas mnogi krajevi u Slavoniji, u Bosni i u Dalmaciji. Ponegdje u tome dija-

lektu i danas ima akuta, ima neprenesenih akcenata, a posebno je važna akcenatska značajka izostanak duljenja ispred slijeda sonant + šumnik kao u primjeru *suVnce*.

Sve je to u disertaciji izvrsno obradio Dalibor Brozović i odjednom se u novome svjetlu vidjelo što je i kakav je hrvatski jezik. Uzorno je proučio povijest područja koje je obrađivao, a bez toga ne može se objasniti geneza idioma što se obrađuju. Naravno, riječ je o veliku terenu koji nije lako detaljno upoznati, i u tome je svakako bio veliki problem. S neobičnim je sluhom čuo i zapisao mnoge osobine, poglavito one prozodijske. Umno je uočio da dolina Fojnice ne pripada zapadnoj nego istočnoj Bosni, ali da istočna Bosna pripada zapadnoj štokavštini. Sve to donijelo mu je ugled dijalektologa koji je dostojno naslijedio velikoga Stjepana Ivšića. U međuvremenu smo dobili nove prinose Senahida Halilovića, Miloša Okuke, Slobodana Remetića, Naile Valjevac, Refika Bulića i drugih o istočnobosanskome dijalektu, no i dalje moramo Brozovićeve priloge držati iznimno važnima. U knjizi *Hrvatska dijalektologija 1*. sintetski sam pisao o tome dijalektu (str. 77-97) prirodno se služeći i Profesorovim podacima i njegovim interpretacijama. Isto vrijedi i za važnu knjigu *Jezik u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo – Oslo, 2005.) koja donosi sažet i sadržajan prikaz i toga dijalekta (str. 15-23) iz pera Senahida Halilovića. Brozovićeva disertacija genetskolingvistička je monografija pa se ne bavi standardnim jezikom, ali je sigurno da je dobro poznavanje dijalekatnoga stanja mnogo pomoglo Profesoru da u svome radu primjereno i u svjetskim razmjerima prevratnički protumači i hrvatski standardni jezik i povijest hrvatskoga književnog jezika. Zanimljive su u disertaciji i rečenice o povijesti književnoga jezika, primjerice o tome kako su bosanski franjevci držali ikavštinu književnim jezikom. Sada u objavljenoj disertaciji imamo i naknadno pripremljeni opsežan sažetak preveden na engleski jezik, svakako vrlo koristan. Sve u svemu, moramo pohvaliti i akademika Dalibora Brozovića i nakladnika koji su se potrudili da nam monografija *Govor u dolini rijeke Fojnice* bude lako pristupačna. Kako tijekom života nije napravio dovoljno da njegovi rukopisi budu skupljeni u knjigama, bilo bi svakako potrebno da se priđe izdavanju izabranih radova Dalibora Brozovića, jednoga od najvećih hrvatskih lingvista u drugoj polovini 20. stoljeća.